

Микола Геник

**ПОШУК РОЗУМІННЯ В ПИТАННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
РОЗМЕЖУВАННЯ У КОНТЕКСТІ ГЕЛЬСІНСЬКОГО ПРОЦЕСУ**

Питання польсько-українського післявоєнного кордону становило одну з найважчих проблем Центрально-Східної Європи у період біполярності і розглядалося у контексті примирення народів регіону, возз'єднання Німеччини, боротьби з тоталітаризмом і радянським експансіонізмом. Передумовами досягнення польсько-українського порозуміння у справі кордонів були певні зміни міжнародної ситуації середини 1970-х років, які проявилися у новій східній політиці ФРН, відмові від німецького реваншизму і визнанні існуючих кордонів у підписаних канцлером В.Брандтом договорах з ПНР, ЧССР і СРСР та закріпленні принципу непорушності повоєнних кордонів у Підсумковому акті Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі (Гельсінкі, 1975 р.). Немаловажне значення мали також незворотні зміни національної структури населення спірних територій, прихід у політику діячів нового покоління та діяльність ряду публіцистів і політиків, спрямована на визнання існуючих повоєнних кордонів. Важливим фактором, що вплинув на зміну ситуації у країнах Центрально-Східної Європи, була поява організованого опозиційного руху. Зафіксувавши непорушність європейських кордонів та створивши умови для ліберальної еволюції комуністичного режиму, конференція у Гельсінкі дала могутній поштовх справі польсько-українського порозуміння та формування нових реалій у

Центрально-Східній Європі. Після Гельсінської конференції необхідність вирішення проблеми кордону диктувалася потребою інтенсифікації співпраці визвольних рухів на еміграції та посилення опозиційних рухів у ПНР та УРСР.

Тематика формування польсько-українського кордону достатньо глибоко розкрита в науковій літературі¹. Однак практично відсутні публікації про стан проблеми у двосторонніх відносинах у період геополітичних трансформацій другої половини 80-х – початку 90-х років, що і є завданням цієї публікації.

Загалом у зазначений період у польській політичній думці розглядалося 4 основні варіанти вирішення проблеми кордону: ревізіонізм, федералізація чи лібералізація, непорушність та пролонгація проблеми для розв'язання у період після отримання незалежності. При цьому більшість опозиційних середовищ, ґрунтуючись на поглядах споріднених еміграційних об'єднань, не мала чітко розробленої концепції у питаннях кордонів, перебувала на стадії її розробки та коливалася між кількома варіантами.

Принцип ревізіонізму передбачав перегляд лінії кордону, сформованої Ялтинською і Потсдамською конференціями та наступними договорами між ПНР і СРСР та УРСР. Концепцію ревізії умов Ялтинської конференції відстоював польський еміграційний уряд в Лондоні та опозиційні середовища, які перебували на позиціях легітимізму та націоналізму, зокрема, групи “Samostanowienie”, “Zamek” та інші. Їхні погляди знаходили визнання частини польського суспільства, переважно на емпіричному рівні політичної свідомості. Одночасно слід погодитися з думкою дослідника проблеми професора А.Фрішке про те, що вони не мали значної підтримки і не відігравали помітної ролі в середовищі політичної еліти.

Варіант пролонгації та відкладення проблеми на вирішення після здобуття незалежності був найменш розробленим. До нього схилилися як деякі прихильники ревізіонізму, так і прихильники непорушності кордонів. Певною мірою варіант пролонгації був вигідним маневром для тих політиків, які усвідомлювали необхідність зміни позицій, однак остерігалися осуду громадської думки частини своїх суспільств. Загалом серед польської політичної еліти на середину 1970-х років визріло розуміння незворотності втрати Східних

земель, однак політична свідомість еміграційного суспільства не дозволяла відкрито висловлювати нові погляди.

Відкладення проблеми кордонів на остаточне вирішення у період після отримання незалежності було платформою, на якій погоджувалися еміграційні уряди УНР і Польщі. Зокрема, такої домовленості було досягнуто на зустрічі прем'єра Т.Леонтія з президентом С.Островським та прем'єром А.Урбанським 3 квітня 1976 р. у Лондоні. Пізніше прем'єр К.Саббат пояснював, що відмова від східних земель була неможливою для польського уряду і практично нічого українцям не давала, оскільки в тих умовах це була б відмова на користь Росії, а не України². Міжурядова польсько-українська декларація, підписана 28 листопада 1979 р. у Лондоні, була витримана у досить туманних тонах і оминала проблему кордону. Стосовно цього “Українське Слово” у своїх коментарях стверджувало, що “немає жодного значення теоретичний спір про майбутні польсько-українські кордони. Їх на практиці вже вирішили в Польщі чільні діячі молодой польської опозиції, які стали на становищі сучасного статус-кво, коли йдеться про кордони між Україною і Польщею”³.

Проекти вирішення проблеми кордонів шляхом федералізації та лібералізації регіону розроблялися на еміграції ще з 1940-х років, проте їхня популярність у період, який розглядається, значно знизилась. Однак у 1970 – 80-х роках проявляється тенденція до того, що концепція федералізації, яка передбачала перетворення кордонів з міждержавних на адміністративні, поступається концепції лібералізації кордонів, тобто максимальному спрощенню перетину та гарантуванню прав національних меншин при збереженні попереднього статусу кордонів. Певним прикладом у цьому служили кордони між західноєвропейськими державами.

На зустрічі зі студентами краківських університетів 25 червня 1987р. лідер Конфедерації Незалежної Польщі (КНП) Л.Мочульський переконував аудиторію у необхідності відмови від претензій на повернення лінії ризького кордону, що створить передумови для лібералізації та демократичних змін у макрорегіоні. Лідер КНП вважав, що слід надати право всім депортованим і виселеним полякам чи українцям повернутися на попереднє місце проживання, хоча передбачав, що після 40-річного вигнання тільки невеликий відсоток

скористається цим правом. Виступаючи прихильником незалежності України, Л.Мочульський пропонував розв'язати проблему розмежування шляхом відкритості кордонів. "(...) Мусимо визнати справедливі кордони між нами, тобто згідно з волею людей, які проживають у даному пункті – етнографічні кордони. Тільки це повинні бути пропускні кордони. Навіть якщо біля Польщі існуватиме якась незалежна українська і литовська держава, то Україна ніколи не буде для нас закордоном і навпаки – Польща не буде ніколи закордоном для України, хоч би це були дві різні держави". Афористично проблема кордонів Л.Мочульським була сформульована наступним чином: "Якщо хочемо повернутися до Львова, мусимо відмовитися від Львова"⁴.

Особливо важливе значення під впливом діяльності колективу "Kultury" мало зародження і зміцнення концепції непорушності кордонів у поглядах польської опозиції після Гельсінської конференції. Проголошені паризькою "Kultura" ідеї проникали до Польщі і мали там відгомін. У численних інтерв'ю, зокрема, з автором цієї статті, Є.Гедройць підкреслював, що одним з найбільших досягнень "Kultury" стало переконання польського суспільства про необхідність нормалізації відносин зі східними сусідами навіть за ціну відмови від Львова на користь України і від Вільна на користь Литви⁵.

Польський опозиційний рух, виходячи з необхідності координації антитоталітарної боротьби з іншими народами та визнаючи незворотні зміни національної структури населення спірних територій, пропонував застосування принципу *uti possidetis*. Зокрема, у травні 1976 р. програма Польського Незалежницького Порозуміння стверджувала, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія і Литва.

Виражаючи підтримку ідеї незалежності східних сусідів, ПНП відмовлялася від територіальних претензій на Львів і Вільно, незважаючи на те, що ця втрата була і залишиться болісною. Проблема розмежування пропонувалося вирішувати у площині відкритості кордонів. "Вимагаємо від усіх урядів, які будуть реалізовувати владу на колишніх територіях Речіпосполитої, територіях, відірваних від неї шляхом зовнішніх рішень, які не затверджувалися жодним

із зацікавлених народів – щоб гарантували полякам, які там проживають, рівні права і можливість вільного збереження мови і національної культури. Вимагаємо також, щоб поляки з Польщі мали можливість необмеженого доступу до місць, пов’язаних з історією нашого народу і нашої колись спільної держави”⁶.

У березні 1979 р. видатний польський історик В. Рошковський (під псевдонімом А. Альберт), виражаючи точку зору ПНП, опублікував у “Zeszytach Historycznych” (Париж) статтю про польські східні кордони, в якій стверджував, що через 30 років після здійснення сваволі вимога повернення східних земель є анахронізмом, оскільки жорстока німецька та радянська політика кардинально змінили національну структуру цих земель. Тому він вважав, що Польща не повинна мати територіальних претензій до своїх сусідів, а має прагнути їх демократизації та незалежності⁷.

Подібну позицію займало також люблінське середовище, згруповане навколо часопису “Spotkania”. У 5-му номері декларувалося, що необхідно уникнути суперечки стосовно т.зв. Східних Земель Другої Речіпосполитої, відібрання яких вимагає еміграція зі щораз меншим переконанням. “Виходячи з того, що сучасна Польща є національною державою і що на т.зв. Східних Землях виникли формально національні республіки, що основані на місцевому населенні, яке становитьв них беззаперену більшість, слід ці явища визнати тривалими”⁸. Представник “Spotkań” П.Сглінський на зустрічі Польсько-українського товариства у Парижі зазначив, що репрезентоване ним середовище виступає проти польських і українських спроб ревізії кордонів⁹.

Заснована 11 листопада 1984 р. Ліберально-демократична партія “Незалежність” (ЛДПН) виступила за необхідність негайного і однозначного визнання теперішнього східного і південного кордону Польщі остаточним, залишення Вільна литовцям, а не Литовській РСР, Львова – українцям, а не УРСР, і білоруських територій – білорусам, а не БРСР. Під час дискусії над “Програмними засадами” партії висловлювалася думка, що у цій частині Європи немає справедливих кордонів і кожне конкретне розв’язання кривдить котрись зі сторін. Тому пропонувалося передати Литві, Білорусії і Україні колишні польські східні окраїни, зокрема околиці Вільна і Львова на

основі суверенного польського рішення, а не внаслідок ялтинського диктату Великої Трійки¹⁰.

До принципу непорушності кордонів схилилося також середовище журналу “Obóz”. Згідно з інформацією Я.Маліцького, великої дискусії стосовно кордонів у редакції не велося, загалом визнавала-ся позиція Є.Гедройця. Очевидною була також розбіжність з лондонським урядом у справі кордонів¹¹. На обкладинці 4-го номера “Obozu” було поміщено карту регіону ЦСЄ, яка, очевидно, виражала бачення майбутнього колективом журналу. Публіцисти “Obozu” не планували перегляду кордонів у посттоталітарний період, однак передбачали об’єднання Східної і Західної Німеччини, Румунії та Молдавії, збереження цілісності Чехословаччини і Югославії, дезінтеграцію СРСР та появу незалежних України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії та Московської держави¹².

Кілька разів польська опозиція проголошувала колективні звернення чи декларації, в яких висувалася ідея непорушності кордонів. Зокрема, в 1985 р. у “Ялтинському зверненні”, вимагаючи ревізії принципів Ялтинської системи, стверджувалося визнання існуючих кордонів¹³.

Значного розголосу набула спільна декларація шести опозиційних організацій, особливо активних у розгляді питань східних сусідів. 16 грудня 1984 р. у Варшаві організація “Свобода – Справедливість – Незалежність”, політичний рух “Визволення”, ЛДПН, видавництво “In Cogore”, політична група “Воля” та група часопису “Niepodleglosc” – виступили із “Пропозицією спільної позиції щодо польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського кордону”. У декларації стверджувалося, що територіальні конфлікти багаторазово ділили, сварили і загрозливо ослаблювали як поляків, так і українців, білорусів та литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів вважалося збереження теперішніх кордонів. “Це відповідає найбільш життєвим геополітичним інтересам наших народів, які борються за свободу. Будемо прагнути, щоб згаданий принцип був взаємно підтверджений національними представництвами”¹⁴.

Згадані опозиційні політичні організації звернулися до Президії Конференції українських політичних партій і організацій (КУППО)

з пропозицією припинити суперечки у справі кордонів та визнати існуючі кордони. У відповіді КУППО у травні 1986 р. зазначалося, що “ми свідомі факту, що визначення теперішніх кордонів було результатом порозуміння учасників нещасної Ялтинської Конференції і це не є виявом волі наших народів. Визнаючи однак теперішній стан як реально існуючий факт, заявляємо наше принципове твердження, що ніхто в світі не має права вирішувати проблеми кордонів наших держав, крім наших народів і вибраних ними державних органів у наших вільних і суверенних державах”¹⁵.

Активізація польсько-українського діалогу дала змогу досягнути у березні 1987 р. у Парижі домовленості між КУППО, з одного боку, та ЛДПН і організацією “Свобода–Справедливість–Незалежність”, з другого. Згадані контрагенти у своїй заяві відзначали, що не маючи можливості розв’язувати питання кордонів у правовому аспекті, вони вважають, що існуючі кордони повинні бути збережені між майбутніми незалежними українською і польською державами. Всі історичні умови та міжнародні конвенції, які стосувалися польсько-українських відносин, мають втратити силу. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалося як необхідна умова польсько-української співпраці у боротьбі за незалежність. Сторони зобов’язувалися до поборювання у своїх середовищах тенденцій до територіальних претензій щодо партнера, виступали за толерантну політику стосовно національних меншин та висловлювали надію, що майбутні польський і український парламенти, обрані шляхом вільних виборів, також визнають існуючі кордони¹⁶.

У відповіді на запитання анкети “Віднови” Піотр Маркович стверджував, що непорушність кордону є необхідним компонентом польсько-українського порозуміння та спільної боротьби проти радянського поневолення. “Неможлива розмова, а тим більше союз з українцями тих поляків, які прагнуть до включення до вільної Польщі українських земель зі Львовом, оскільки це є прагнення до реалізації планів Сталіна, який задумувався, чи не краще дати полякам Львів, щоб таким чином назавжди порізнити поляків і українців і не допустити польсько-українського порозуміння проти панування Москви над обома народами”. Проаналізувавши історію спірних теренів, П.Маркович дійшов висновку, що “українці можуть висувати

більш обґрунтовані аргументи, ніж поляки, вимагаючи відкоректування теперішнього східного кордону, але на зменшення ПНР”. Загальне резюме зводилося до того, що оскільки поляки і українці не мали впливу на формування сучасного кордону, а від часу її створення минуло понад 40 років і права на території з обох боків кордону отримали проживаючі там нові покоління поляків і українців, які там проживають, прагнення до коригування лінії розмежування є небажане і небезпечне, особливо на початку польсько-українського діалогу, що зароджується і готує в перспективі укладення політичного союзу¹⁷.

Після виборів 1989 р. польська опозиція дістала можливість впливу на формування державної політики. Г.Костжева, який представляв часопис “Nowa Koalicja”, виклав наступні принципи курсу у справі кордонів: “Визнання територіального status quo, тобто взаємна відмова від територіальних претензій, у т.ч. посередніх вимог, наприклад, вимог територіальної автономії (...) По-перше теперішні кордони в принципі збігаються з етнічними, по-друге, будь-який сумнів щодо кордонів відкрив би справжню скриньку Пандори зі всіма наслідками також для польських західних кордонів. Повна повага прав національних меншин з обох боків кожного кордону. Прагнення до відкритості кордонів (...), вільний рух людей, інформації та ідей залишається нашою метою”¹⁸.

Делегація польської опозиції взяла участь у роботі I Установчого з’їзду Народного Руху України. У своєму виступі А.Міхнік висловлювався за відкритість кордонів¹⁹. Певний дисонанс спричинило оформлення актового залу Київської Політехніки гербами українських земель, у т.ч. Закерзоння, що було сприйнято польською делегацією як певна непослідовність української опозиції у справі кордонів²⁰. Під час I з’їзду НРУ було досягнуто домовленості про зустріч українських і польських парламентаріїв, яка відбулася у Яблонній під Варшавою 4 – 5 травня 1990 р. Опозиційні депутати на цій конференції висловилися у справі кордонів за непорушність і відкритість та толерантну політику стосовно національних меншин²¹. Проблема кордонів дискутувалася під час двох турів польсько-українських переговорів (Київ, 27 – 28.01.1992; Варшава, 9 – 12.03.1992) при підготовці рамкового двостороннього договору. Під

час другого туру було парафоровано текст договору із підтвердженням принципу непорушності кордонів²².

Підписання 18 травня 1992 р. у Варшаві польсько-українського договору про добросусідство, дружні відносини і співпрацю зафіксувало непорушність міждержавного кордону та визнання права національних меншин на збереження, вираження і розвиток своєї тожності²³. У ст. 2 договору декларувалося, що “Сторони вважають за непорушний існуючий та нанесений на місцевості кордон між ними і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій та не висуватимуть таких претензій у майбутньому”²⁴.

Гельсінський процес сприяв розв’язанню багатьох проблем політичної модернізації регіону Центрально-Східної Європи. Під його впливом протягом періоду 1975 – 1991 рр. спостерігалася тенденція ослаблення табору ревізійністського підходу та паралельного посилення прихильників застосування принципу непорушності кордонів. Зазначені фактори сприяли цивілізованому вирішенню складних міжнаціональних проблем та досягненню порозуміння між незалежними Польщею та Україною стосовно проблем міждержавного кордону. Еволюція польсько-українського порозуміння в справі кордонів поряд з іншими факторами сприяла позитивним міжнародним змінам у Центрально-Східній Європі, подоланню тоталітаризму, демократизації регіону, розпаду ОВД і СРСР та становленню нових геополітичних реалій.

¹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2002. – С. 609; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 430 с.; Кульницький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6–13; Когут І. Українсько-польські етнічні кордони: історія та політика // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 60–63; Ольшанський Т.А. Формування українсько-польського кордону // Ї. – 1998. – № 12. – С. 128–137.

² Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźztwie 1945-1990.- Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003.- S. 269.

³ Українсько-польська декларація // Українське Слово.– Париж, 1980.– Ч.1992.– 27 січ.– С.3.

⁴ Інтерв'ю з проф. В.Мокрим, Краків, 28.02.2004; Kwestia niepodległości jest sprawą jakości naszej polityki. Wystąpienie Leszka Moczulskiego na spotkaniu ze studentami wyższych uczelni krakowskich w kościele oo Dominikanów w Krakowie w dniu 25.VI.1987 r. // Opinia krakowska: Pismo II Obszaru Konfederacji Polski Niepodległej.– Nr 34.– Kraków, 1987.– S. 1–5; Wschodnie granice Polski. Fragmenty wypowiedzi L.Moczulskiego podczas dyskusji // Opinia krakowska: Pismo II Obszaru Konfederacji Polski Niepodległej.– Nr 34.– Kraków, 1987.– S. 6–7; Przytaczamy fr. wypowiedzi Leszka Moczulskiego dotyczącej kwestii stos. polsko-ukraińskich // Świt Niepodległości. Pismo grupy afiliowanej przy KPN.– 1986.– N 2. – S. 3–5.

⁵ Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP).– Coupures de presse (CP).– 1979.– Vol.1.; 1986.– Vol.2.; Інтерв'ю з Є.Гєдройцем, Мазон–Ляфіт, 18. 09. 1999.; Wywiad “Biuletynu Informacyjnego” KSS “KOR” z Jerzym Giedroyciem // Dziennik Polski.– 1979.– 25 styc.; “...Nasza rola jest ogromna”. Wywiad z Jerzym Giedroyciem // Biuletyn Dolnośląski.– 1986.– N 6(74).– Październik-listopad-grudzień.– S. 7; Radio Wolna Europa.– 27.10.1986.

⁶ Polskie Porozumienie Niepodległościowe // Kultura.– Paryż, 1976.– N 7-8.- S. 108; Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego w Kraju // PPN. Polskie Porozumienie Niepodległościowe.– Paryż, 1978.– S. 18–19; Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie–Partie–Czasopisma.– Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000.– S. 6; AILP.– CP.– 1976; 1978.– Vol.1; Галасы з таго сьвету й з гэтага // Зважай. Часопіс Беларускіх Ветэранаў.– Торонто, 1978.– № 2 (10).– Чэрвень.– С.6.

⁷ Albert A. Wschodnie granice Polski // Zeszyty Historyczne.– Nr. 53.– 1979.

⁸ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

⁹ Михальчук В. “Споткання” в Парижі // Українське Слово.– Париж, 1981.– № 2055.– 12 квітня.– С. 2.

¹⁰ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

Boruta M. Op. cit.– S. 10–11.

¹¹ Інтерв'ю з Я.Маліцьким, Варшава, 26.07.2004.

¹² Obóz.– В.м.: Drukarnia im. Balyśa Gajauskasa.– 1982.– № 4.– Styczeń-luty.– S. 85.

Obóz.– В.м.: Drukarnia im. Balyśa Gajauskasa.– 1982.– № 5.– Marzec-kwiecień.– S. 108.

¹³ Apel Jałtański // Niepodległość. Miesięcznik Polityczny Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”.– 1985.– N 37–38.– S.II.

¹⁴ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Do Braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów! Propozycja wspólnego stanowiska wobec granicy polsko-ukraińskiej, polsko-białoruskiej i polsko-litewskiej // Nowa Koalicja.– N2.– 1984.; Markowicz P. Granice // Zomorządność.– Kraków.– 1988.– N157.– 4 marca.– S.4; Спільна заява // Самостійник. Вісник українського незалежного слова.– 1986.– Вип. 4–5.– С.3.

¹⁵ Komunikat Konferencji Ukraińskich Partii i Organizacji Politycznych w kwestii stosunków polsko-ukraińskich // Obóz.– B.m.: Wydawnictwo CDN.– N13.– 1987.– S. 97; Становище КУППО до українсько-польських взаємин // Самостійник. Вісник українського незалежного слова.– 1986.– Вип. 4–5.– С.5.

¹⁶ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja.– N 5.– 1988.– S.1; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodległość. Pismo Liberalno-Demokratycznej Partii.– N.14.– Maj 1988.– S.6; Wspólne oświadczenie polsko-ukraińskie // ABC.– N 6.– 1988.– S. 128; Archiwum prywatne P.Kazaneckiego w Warszawie. Teczka “Ukraińscy studenci. Rada przy ZSP”.; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński.– N 5–6.– 1987.– S.2; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Zamek. B.m.: Wydawnictwo Oleandry. – N 3.– Luty 1989.– S. 51–52.

¹⁷ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Markowicz P. Granice // Zomorządność.– Kraków.– 1988.– N 157.– 4 marca.– S.4.

¹⁸ AILP.– CP.– 1989.– Vol. 4; Zanim będziemy Europą. Z Grzegorzem Kostrzewą rozmawia Jerzy Stankiewicz // Tygodnik Polski.– Warszawa, 1989.– № 35.– 27 sierpnia.

¹⁹ AILP.– CP.– 1996.– Vol. 2.– K. 319; Прядко В. Час на актуальні українські теми. Інтерв’ю з Адамом Міхніком // Наше Слово.– Варшава, 1996.– № 20.– 19 травня.– С.1.

²⁰ Інтерв’ю з В.Мокрим, Краків, 28.02.2004.

²¹ Інтерв’ю з Б.Бердиховською, Варшава, 9.10.2003; AILP.– CP.– 1990.– Vol. 3; Потічний П. Зустріч українських і польських парламентаріїв // Сучасність.– 1990.– № 9.– С. 126.

²² Jędraszczyk K. Kalendarium stosunków polsko-ukraińskich w latach 1991-2003 // Sprawy Wschodnie.– 2003.– № 2–3.– S. 148.

²³ AILP.– CP.– 1992.– Vol. 2.– K. 357; Polish-Ukrainian Treaty // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Program title: Facts and Views No. 359. 19 May 1992.

²⁴ Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy // Kukułka J. Traktaty sąsiedzkie Polski

odrodzonej.– Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1998.– S. 219.

Bonusiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990-1996 // Polska i Ukraina po II wojnie światowej.– Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998.– S. 327–328.